

Vrijheid en naturalisme

Gepubliceerd in *De Humanist 2004-1*, p. 35-37, februari 2004

Een vraag die mij de laatste jaren geweldig heeft bezig gehouden, is in hoeverre mensen vrij zijn. Hoeveel ruimte laat onze oprukkende kennis over atomen en genen nog over voor “eigen” beslissingen? Is er meer dan *nature* and *nurture* samen? En zo niet, hoe kan een mens verantwoordelijk zijn zonder vrij te zijn? En als we niet verantwoordelijk zijn, wat is dan de *meaning of life, the universe and everything*¹?

Een vermakelijke en aandoenlijke film die deze taaie vragen impliciet aan de orde stelt is *Groundhog Day*. Hierin maakt een weerverslaggever voor de televisie duizenden malen achter elkaar dezelfde dag mee. *Deja vu* in het kwadraat. Hoe de dag ook eindigt, elke keer wordt hij 's ochtends wakker in dezelfde hotelkamer in een noordelijk provinciestadje. De wekkerradio gaat om 6.00 uur af met hetzelfde deuntje en twee radiocommentatoren roepen wederom pesterig “It’s Groundhog day!”. D.w.z. 2 februari, een traditionele feestdag waarbij een soort marmot (de *groundhog*) onder publieke belangstelling uit zijn hol kruipt, en daarmee aangeeft hoe streng de winter wordt. De weerman blijkt gevangen te zitten in een tijdlus. Alles gaat elke keer tot op de seconde nauwkeurig precies hetzelfde, inclusief wat de mensen om hem heen doen, zeggen en denken. Hij is de enige die deze dag al eerder heeft beleefd en zich dit herinnert, waardoor hij er totaal andere wendingen aan kan geven.

De film berust op enkele fundamentele aannamen die als gedachte-experiment het overwegen waard zijn. Stel, je zou in zo’n tijdlus belanden. Zou het dan zo gaan? Volgens het deterministische wereldbeeld wel. Plaats alle elementaire deeltjes weer op precies dezelfde plaats als de vorige ochtend, en de wereld loopt als een uurwerk volgens de natuurwetten dezelfde gebeurtenissen af. De mensen in *Groundhog Day* zijn dus totaal niet vrij. Het zijn net robots die elke keer precies hetzelfde doen. De enige uitzondering is de weerman, die elke keer wakker wordt met een iets ander brein, waarin de herinnering aan alle vorige versies van de dag op miraculeuze wijze is opgeslagen. Hij is daardoor als enige in staat om te leren en persoonlijk te groeien, en doet daardoor elke dag iets anders. Dat is een vorm van vrijheid. Desondanks is ook hij een soort robot, want zijn afwijkende gedrag volgt geheel uit de toestand van zijn neuronen om 6.00 uur.

Nu gedraagt de natuur zich niet deterministisch. De kwantummechanica gooit roet in het eten. Plaats en snelheid van elementaire deeltjes zijn immers niet precies bepaald. Je kunt ze dus ook niet precies terugzetten. En zelfs uit de klassieke mechanica van Newton volgt al dat een minimale afwijking in de beginsituatie van een chaotisch systeem, zoals het weer, al snel leidt tot een totaal ander verloop. De kwantummechanica doet hier nog een extra schep toeval bovenop. Atomen en elementaire deeltjes vertonen namelijk spontaan gedrag. Zo kan een atoom op een onvoorspelbaar moment zonder oorzaak van de ene toestand in een onvoorspelbare andere terechtkomen. Eens in de zoveel tijd heeft dat merkbare gevolgen. Dus: de man bovenaan de trap in *Groundhog Day* zegt misschien net iets anders, de oud-klasgenoot ziet hem net niet, en vervolgens verloopt de hele dag onvoorspelbaar anders. En elke keer weer anders anders. Hoeveel anders, dat is nog steeds niet bekend. Maar de geschiedenis zou zich geen tweede keer herhalen en de toekomst ligt niet vast.

Echter, worden mensen vrijer van dit indeterminisme? Weliswaar zijn de opties die je overweegt reëel in de zin dat ze nog werkelijkheid kunnen worden. Maar steeds spontaan iets anders doen in dezelfde omstandigheden wekt slechts de illusie van een vrije keuze. Zoals de filosoof Dennett aangeeft in zijn boek *Freedom evolves* (2003): wat voor vrijheid is dat, die

slechts voortkomt uit kwantummechanische onbepaaldheid en klassieke chaos? Dat lijkt niet de vrijheid waar we naar op zoek zijn. Dennett verklaart zich een aanhanger van het naturalisme. Een stroming die teruggaat tot het einde van de negentiende eeuw.

Naturalistische schrijvers zoals Emile Zola en Louis Couperus gingen uit van het filosofische beginsel dat menselijk gedrag wordt beheerst door krachten, waarachter wetmatigheden schuilgaan die kunnen worden bestudeerd en begrepen. De stroming hangt samen met het positivisme, dat er van uit gaat dat de objectieve of empirische werkelijkheid zich in beginsel door natuurwetenschappelijke methoden en technieken laat verklaren. Naturalisme kent overigens verschillende varianten: materialisme, pantheïsme, en de opvatting van een God als schepper die verder niet ingrijpt². Harry Mulisch' *De ontdekking van de hemel*, waarin de engelen juist wel ingrijpen, is dus in strijd met het naturalisme.

Volgens het naturalisme is de mens niet echt vrij. De atomen en natuurwetten bepalen wat er gebeurt en wat jij doet. Dennett beaamt dit. Zonder zich tot het naturalisme te bekennen, komt Saul Smilansky in zijn gedegen boek *Free will and illusion* (2000) tot dezelfde sombere conclusie dat vrijheid grotendeels een illusie is. En er zijn meer hedendaagse filosofen die in dezelfde richting denken³. Markant is dat beide Dennett en Smilansky hun betoog totaal anders vervolgen. Smilansky vreest dat de notie dat ons gevoel van vrijheid op illusie berust bij de meeste mensen zou leiden tot immoreel gedrag. Hij hoopt daarom dat de wetenschap beperkt blijft tot een kleine, selecte groep met voldoende moreel fatsoen om deze verleiding te weerstaan! Dennett daarentegen is helemaal niet bezorgd. Hij lacht de conclusie min of meer weg en draait het hele verhaal om. Tja, stelt hij eigenlijk, dat de wereld inclusief menselijk gedrag aan de natuurwetten voldoet – gaap, gaap – dat weten we nou langzamerhand wel. De gangbare opvattingen over vrijheid vindt hij onhoudbaar en vaak incoherent. In plaats daarvan definieert hij een wezenlijk nieuwe opvatting van “vrijheid”. Namelijk de “vrijheid” om op basis van de eigen capaciteiten, kennis en ervaring uit de beschikbare opties een bewuste keuze te maken om het gewenste resultaat te bereiken. En te leren van de gevolgen, zodat je het een volgende keer wellicht anders aanpakt. Tegelijkertijd volgt dit gedrag uit de natuurwetten. Dennetts “vrijheid” is dus maar een povere afspiegeling van echte vrijheid. Hij laat zien dat zijn sterk gereduceerde begrip “vrijheid” zich wel ontwikkelt in de evolutie. Een levende plant heeft immers meer gedragsopties dan een levenloze steen, een dier meer bewegingsvrijheid en reactievermogen dan een plant, en de mens heeft door zijn redeneervermogen, bewustzijn en cultuur een fundamentele sprong gemaakt in het benutten van de mogelijkheden die ons ter beschikking staan. “Vrijheid” zou in de toekomst ook aan intelligente robots á la *Mr. Data* uit *Star Trek* kunnen worden toegeschreven. Persoonlijk vind ik dat Dennett wel erg gemakkelijk over het verlies aan vrijheid heenstapt. De vrijheid is dood, lang leve de “vrijheid”! Smilansky erkent in elk geval zijn rouwproces. Dennett is daar na tien jaar doorfilosoferen wellicht overheen, maar zijn lezers inclusief ikzelf, en de velen die met deze ideeën hopelijk nog kennis gaan maken, zeker nog niet. Aan de andere kant loopt Smilansky vast op een onhoudbaar elitair standpunt, terwijl Dennett in elk geval een alternatieve opvatting van “vrijheid” uitwerkt.

Wat betekent dit nu voor onze verantwoordelijkheid? Antwoord: we zijn niet vrij, maar wel “vrij”, en wel verantwoordelijk. Het feit dat we niet vrij zijn is gewoon geen excuus! Als je zoals Volkert van der G. met voorbedachten rade en in koelen bloede een politicus doodschiet, kun je dus niet beroepen op de smoes “dat je niet anders kon”. Alleen een afwijking zoals Asperger vermindert je toerekeningsvatbaarheid, omdat je over minder opties beschikt dan gezonde mensen. Zo niet, dan ben je gewoon verantwoordelijk en dient de maatschappij je er op aan te spreken. Anders wordt het immers ook een zootje. Los van welke filosofie je aanhangt.

Onze rechtsstaat zal dus niet door het naturalisme ineenstorten. Integendeel, het heeft wellicht positieve maatschappelijke consequenties. Aanvullend aan zijn op kennisoverdracht over naturalisme gerichte website⁴ heeft Tom Clark uit de Verenigde Staten onlangs een nieuwsgroep geopend voor *toegepast* naturalisme. Naar zijn overtuiging kan dit in elk geval in de VS leiden tot betere, rechtvaardiger systemen. Zoals gratie aan ter dood veroordeelden met een IQ ver beneden het gemiddelde en een effectievere aanpak van verslaafden. Het Nederlandse beleid hiervoor lijkt al op naturalistische leest geschoeid.

Lang niet iedereen zal zich in het bovenstaande kunnen vinden. Velen geloven immers wél in iets spiritueels, een immateriële geest of ziel die weliswaar in contact staat met de materiele wereld, maar die niet is onderworpen aan de natuurwetten en daardoor echt vrij. Een aantrekkelijke hypothese dus, die niet logisch of empirisch kan worden weerlegd. Ook al is het een extra aanname die onbeantwoordbare vragen oproept, het blijft een houdbaar standpunt waarvoor ieder persoonlijk kan kiezen.

Al met al beginnen de denkbeelden in mijn hoofd rustig neer te dwarrelen, als sneeuwvlokjes in een omgeschudde halve bol vol water met daarin een huisje en een sneeuwlandschapje. We zijn niet vrij, maar wel “vrij” en we zijn wel verantwoordelijk, dus het existentialisme blijft overeind als een basis voor zingeving aan het bestaan, de toekomst ligt niet vast, wat wil je nog meer? Eén ding: ik mis ineens de *flow* van het zoeken naar antwoorden op klemmende filosofische vragen...

Arthur ten Wolde is natuurkundige

¹ De titel van een komische science-fictionroman van Douglas Adams

² Zie <http://www.newadvent.org/cathen/10713a.htm>.

³ Bijv. Daniel Wegner (*The Illusion of Conscious Will*, 2002), Thomas Metzinger (*Being No One*, 2003)

⁴ www.naturalism.org